

МБУ ДО «Малыкайской детской школы искусств»

Методической ырытыы, кеме матырыяал

**«Фольклорга удьуор утумун сал5ааһын
культурологията»**

«Осуокай»

**«Сардана Саьаргалара» норуодунай ансаамбыл,
музыкальной оскуола фольклор салаатын
салайааччыта.**

Таисия Мартыновна Новгородова.

2020г.

Иһинээ5итэ

Кириитэ.....	3.
I төгүлэ: Фольклорга о5ону иитии төрүт үгэстэрэ	
1.1.Сүрүн туһаайыылара.....	6.
1.2. Тутула.....	13.
II төгүлэ: О5о удьуорун утумнатыыга фольклор суолтата	
2.1.Удьуор утумун билии.....	25.
2.2.Удьуору утумнатыы уонна о5о айдарыытын арыйыы...44.	
Түмүк.....	57.
Туһаныллыбыт литература испииһэгэ.....	59.

Кириитэ

Үлэ актуальһоһа: Норуот тыына, дьылбата, кини киһи - аймах үрдүк культуратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар, тылынан уус – уран айымньытыгар инэн сылдьар. Ол иһин төрөөбүт тылын, тылынан уус – уран айымньытын тыыныгар иитиллибит киһи бэйэтин норуотун ытыктыы, омук быһыытынан бэйэтин билинэр, киэн туттар.

Саха обото хара маннайгыттан төрөөбүт буоруттан силистэнэн – мутуктанан иитилиннэбинэ, кини үтүө үгэстэрин чэхчы этигэр – хааныгар инэриннэбинэ, амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбабын, удьуорун утумнаатабына эрэ саха омук быһыытынан чэчири сайдар кэскиллэнэр. Маны олоххо киллэрэргэ обону кыра сааһыттан удьуоругар олобуран, этигэр – хааныгар инэ сылдьарын уһугуннаран айдарыытын арыярыгар күүс - көмө, тирэх буолуу тобоостоох.

Үлэ сыала. Обо удьуорун үөрэтэн норуот тылынан уус – уран айымньытыгар уһуйан саха духовнай культуратын сайыннаран үтүө үгэстэри үйэтитии. Ыччаты фольклор көрүннэригэр уһуйуу уонна төрөөбүт дойдуну, норуот туһугар патриотическай өйгө - санааба иитии.

Үлэ соруктара. 1. Фольклогра сылдьар обо удьуорун үөрэтии, ханнык көрүннэ дьобурдаабын билии.

2. Фольклор айымньыларынан обо тылын байытыы.

3. Фольклор араас көрүнүн туһанан обо ойуулаан – дьүһүннээн, образтаан толкуйдуур уонна санарар дьобурун эрчийии.

4. Норуот ырыаларын, тойугун, оһуокайын, сатаан толорорго, кылыһабын сөпкө туһанарга эрчийии.

5. Норуот айымньытын геройдарын үтүө холобурун сиэр – майгы өттүнэн иитиигэ көдьүүстээхтик туһаныы.

Чинчийии барыла. «Удьуор», «утум» - диэн тыллары быһаарыы, обо чуолаан ханнык фольклор көрүнэр сыһыаннаабын үөрэтэн онно диринэтэн уһуйуу.

Чинчийи предметэ. Норуот тылынан уус – уран айымньыларын оҕоҕо тиэрдии.

Чинчийи объекта. Ньурба улуунун Маалыкай музыкальнай оскуолатын «Сардана саһарбалара» фольклорнай ансамбла.

Үлэ чинчийиллиитэ. Саха норуота уус – уран айымньылаабын, фольклордаабын туһунан аан маннай, 18 үйэҕэ Сибииргэ, Саха сиригэр сылдыбыт айанньыттар уонна историктар ахтан аһаллар эбит: Страленберг, Миллер, Фишер у.д.а. Саха фольклорун сурукка киллэриини 19 үйэҕэ саха дойдутун чинчийбит учуонайдар: Миддендорф, Маак сабалаабыттара. Кэнники 20 сыл устатыгар саха фольклорун үөрэтиигэ биһиги биллэр учуонайдарбыт: В.В. Илларионов, С.Д. Мухоплёва, Н.Е. Петров, К.Д. Уткин үлэлэрэ табыстылар. Ону таһынан норуот тылынан уус – уран көрүнүнэн сыныһан туран дьарыктанар дьон үлэтин көрүүххэ сөп. Норуот педагогикатыгар иитиигэ уонна удьуору утумнааһынна: Б.Н. Попов, Г.С. Попова, В.Е. Васильев о.д.а. үлэлэрин ордук чорботон бэлиэтиэххэ сөп.

Чинчийиллэр ньымалар. Теоретическай ырытыы, кэтээн көрүү.

Тема сонун өрүттэрэ. Билигин төрүт үгэстэр үксүлэрэ умнуллан иһэннэр хаттаан эргийэн эрэр кэмнэрэ. Эбэтэр өй – санаа урукку өттүгэр иэбиллэн эрэр. Сиэргэ – туомна итэбэл быһыытынан болбомто ууруллар буолла. Бу кэмнэ оҕо бэйэтин айылбаттан айыллыбыт уйулбатын тутуһуу, харыстааһын, билии улахан оруоллаах.

Практическай суолтата. Оҕо айылбаттан айдарыытын билэргэ, кини ис туругун аһыллыытыгар, кэрэҕэ тардыһарыгар көмөлөһүү.

Үлэ тутула. Кирииттэн, икки түһүмэхтэн, түмүктэн, туһаныллыбыт литература испиһэгиттэн, сыһыарыылартан турар.

I төгүлэ: Фольклорга оёну иити төрүт үгэстэрэ

1.1. Фольклор сүрүн туһаайыылары

Норуот сайдар кыаба үөрэхтээһини уонна иитиини оёо сааһыттан уйулба уратыларын учуоттаан тэрийиититтэн улахан тутулуктаах.

Хас омук барыта сайдар чэчириир философиялаах, оёну иитэр ньымалардаах, төрөөбүт төрүт буордаах. Ити барыта омук уйулбатын уратыларыттан тутулуктаабын учуоттуур уонна салгыы сайыннарар.

Оёо бэйэтин төрөөбүт норуотун эйгэтигэр иитиллэр, кини дьэиэ кэргэннэ уйулбата уонна олоххо – дьаһахха эрэмньилээх, харалталаах буолуутун хааччыйар сиэр – туом, үгэстэр тутуһуллуохтаахтар, оёолорго кыһамньылаахтык, улахаттарга болбомтолоохтук уонна ытыктабыллаахтык сыһыаннаһыы, аһыныгас, үтүө суобастаах, баай дууһалаах буолуу, сэмэй – майгы, ис культура тыына уһуулуохтаах. Атын норуоттары ытыктыыр, бэйэ норуотунан киэн туттар гына иитиллиэхтээх.

Норуот оёну иитэр ньымаларыгар кинилэр сүрүн болбомтолорун түмэ тардыахха. Норуот оёну иитэр ньымалара төрөөбүт төрүт тыл күүһүгэр – кыабар уонна тылынан уус – уран айымньыларыгар сытар. Оёолорбутун бэйэбит төрүт культуурабытыгар уһуйан, онтон бэйэлэрин төрөөбүт ийэ тылларынан санардан, чэхчы сахалыы сиэрдээх – майгылаах, өйдөөх – санаалаах, иэйиилээх – куйуулаах, чэгиэн – чэбдик ыччаты иитэн таһаарарбыт биһиги кэскилбитигэр кыһамньыбыт, болбомтобут буолар. Төрөөбүт тылынан санарар, үөрэнэр оёо билиини кэбэстэстик ылынар, өйө - санаата туругулар, майгыта – сигилитэ ситэр, иһирэх иэйиитэ уһуктар, өлбөт үйэлээби айар – тутар дьобура тобуллар, айылбаттан бэриллибит эйгэтэ аһыллар.

Айылба киһиэхэ үс аныы куту биэрэр - өй күүһүн, удьуор хаанын уонна сурэх бабатын. Ийэ кут өй күүһүн уонна удьуор хаанын илдьэ сылдьар. Өй күүһүттэн билиигэ тардыстыы уонна өйгө онорон көрүү

олохсуйар. Удьуор хаана өй күүһэ алтыһан айдарыы ананар, дьобур үөскүүр. Удьуор хаан буор кукка инэн, ытык эти уонна сиин эти, бодону олохсутар. Салгын кут киһи сүрэбин бабатын үөскэтэр, ол тыыннаах буоларга, салгыы олох олорорго, сайдарга бараммат бабаны угуттуур. Киһи өйө сахаба өй-мэйии (*разум*) уонна өй-санаа (*мысль*) диэннэ арааран этиллэр. Өй-санаа салгын кутунан иитиллэр. Онон үс кут үһүөн сабыдыаллаһар ситимнэ киирэллэр.

Ийэ кут киһи айдарыытын ильдэ сылдьар. Айдарыы (*дарование*) киһи айылгытын (*нервная система*) тутула. Оттон салгын кут киһи дьобурун тутар. Дьобур (*способность*) диэн уйулба (*психология*) тутула.

Обо айдарыытын аһан арыһан, дьобурун сайыннаран, сөпкө сайдар кыах биэрэн, айылбатын кэспэккэ, уолу уол, кыыһы кыыс аналыгар батыһыннара (*природосообразно*) иитии сөпкө иитии диэн буолар.

Киһи тыыннаах буолар сүрэбин бабата икки аныы хайдар: Биирэ - тус бэйэ көмүскэллээх, тыыннаах буоларга дьулуһар уонна иккиһэ - дьон-сэргэ ортотугар дьон тэнинэн сананан сылдьар бабата, онтон сиэттэрэн дьон бөлөбө көмүскэллээх буоларга дьулуһар.

Киһи бу икки бабатын толуйар кыах эмиэ тус-туһунан эйгэбэ баар. Обо тус бэйэтэ көмүскэллээх буоларын дьибэ кэргэн хааччылар. Сүрүн көмүскүүр, араначчылыыр күүс абата буолар. Ол иһин эркин диэнтэн эр киһи, дурда-хахха диэн тыл үөскээтэбэ. Ийэ ыал олобун иччилиир, ис чинниир, ис хоһооннуур, иһирэхситэр. Ийэлээх аба – обо киһи буолар туллар туттаахтара.

Обо бөлөх көмөтүгэр наадылар буолан, саастыылаахтарын кытта тэннэ сылдыһан бабарар. Ол аата обо дьибэ кэргэн тосхолуттан олук ылан туран, бу бөлөх сыһыаньтан, тосхолуттан эмиэ тутулуктанар. Атыннык эттэххэ, обо коллективын, оскуола, общество тутула, иитиитэ бу обо дьон ортотугар төһө көмүскэллээх буоларын быһаарар.[34,14с.]

Киһи сүрэбин бабатын иккис туһаайыта - сайдарга дьулуура буолар. Саха маны *сайаҕас* диэн ааттыыр. Ол сайдыы айылбатын быһыытынан барар, ону таһынан оҕону култуураҕа сыһыаран сайыннарыы, иитии киһи аймахха барытыгар баар көстүү.

Өй күүһүн тобулан, удьуор айдарыытын аһан арыян, дьобурун сайыннаран, оҕо сүрэбин бабатын толунар. Бу даҕаны оҕо айылбатын быһыытынан барар, култуура эмиэ күүскэ сабыдыаллыыр.

Онон оҕону иитии диэн өйдөбүлгэ сүннүүнэн оҕо аҕаттан бэриллит үс кутун үһүөннэрин чөл илдэ сылдьан, ис айылбатынан сайдарыгар дьүөрэ төрүт култуураҕа сыһыарыыны киллэрэбит. Иитии сүрүн соруҕа - дэгиттэр сайдыылаах киһилии киһи, көнүл айыы киһитэ.

Оҕо майгытыгар-сигилитигэр, дьобуругар *төрүүн иннинэ* эрэ дьайыахха сөп. Ол иһин улахан омуктар, былыргы сахалар даҕаны удьуор утумун кытаанахтык тутуһаллар эбит. Оттон оҕо киһи буолан үөскээн-төрөөн табыста да, сүрэбин бабатын, удьуор айдарыытын, дьобурун толуйарга дьулуһуллар. Оҕо үс кута үһүөн кэлимсэ иитиллэр, сайдар, тус-туһунан арахсыбат, өлүүскэлэммэт. Оҕо бэйэтин өйүнэн – сүрэбинэн, удьуор тыһынын улэлэһэн, сыралаһан бабатын толунар, дьобурун сайыннаран. Дьэ оччобуна тобуллаҕас, сайаҕас, дэгиттэр сатабыллаах киһи буола улаатар. Оҕо ис айылбатынан сайдыыта уонна тастан дьайыы дьүөрэлэһэрин *айылбатын алтыһа иитии -киһититии* диэн ааттанар. [34, 23с.]

Оҕо ис эйгэтэ, сахалыы айылгыта сыммыт курдук бүтэй. Сөпкө иттэххэ, ол бүтэй иһиттэн кэммиттэн кэмигэр оҕо айдарыыта арыллар, өйө тобуллар, талаана тахсар.

Оттон оҕо баҕарбат, айылбаттан онуоха анала, дьобура суох эйгэтинэн күүһүлээн туран дьайдахха, оҕоттон хардары күүрүү кэлбэт. Ити икки күүрээн тоһуйса хайысхалаах буоллабына, көрсүһэн, оҕо талаана чабыллыа арыллар, күлүмүрдүүр, кыым сабыллар. Ол кыым оҕо ис эйгэтигэр уот сардана буолан, тэһэ тыган тахсан, сайдан барар.

Иитэр улэ ыарахана о5о ис айыл5атынан сайдыыта уонна о5ону култуура5а сыһыаран сайыннарыы сатаан-кыайан дьүөрэлэспэтиттэн тахсар. Ону о5о билиэн-көрүөн ба5ата сүтэрэ, өйүгэр онорон көрүүтэ (*воображение*) сыһыата, кэдэргитэ туоһулуур. О5о сайдыытын тэтимэ, таһыма тус-туспа, онон биир халыыпка киллэрэн, хам баттаан, уларытан, иннин ылан ииттэххэ, о5о кэхтэр, дьонтон тэйэр, бүгэр.

Саха тылынан уус – уран сүдү айымньытыгар Олонхо5о иитилли туһунан манньк этиллэр:

Ол иитиллэ сылдьан
Эйиигин өйдөөх үтүөтэ,
Мэйиилээх бэрдэ,
Үчүгэй киһи
Мантан тахсыа диэн
Бары кырдыа5астар
Ойо5ос өттүгүттэн
Одуулуу көрөн
Орто дойдуга
Олохтоон кээспиттэрэ,
Ол олорто5ун бу.

Олонхо бухатыыра анал сиргэ, туспа эйгэ5э иитиллэр эбит. Ойуун ийэ кута, "ийэ кыыла" - бэйэтэ буолбатах иитиллэр сирэ баара эмиэ этиллэр. Кыыл буолан иитиллэн эрдэ5э. [15, 16с.]

Сыһыан эйгэтигэр о5ону бэйэни кытта тэннэ тутар утуе угэс баар. Оччо5о эрэ о5о дуоспуруннаах, дьон тэнинэн сананар буола улаатар. Дьонтон намыһах, алын эбэтэр урдуктук, бардамнык санаммат. Саха менталитета олохтоох толкуйа, сахалыы санаата - дьон тэнинэн сананыы, дьон тэнинэн сылдьыы, дьон тэнинэн олох олоруу.

Ити курдук, *иитии* диэн о5о5о дьулууру иитийэхтээһин аата. Бу дьулуур о5о ейүгэр-санаатыгар утуе үөрүйэ5и, утуе ба5а санааны олохсутар. Дьулууру сатаан ииттэххэ, о5о сүрэ5эр үтүө5э бабарыы

сөнөр. Хара санаа, мөкү баба өйүгэр да киирбэт. Онон иитии диэн о5о5о айымнылаах дьулууру, удьуор тыынын инэрии буолар. Ол туһугар иитээччи бэйэтэ эмиэ удьуор тыыннаах буолуох тустаах. Удьуор тыынын үс хайысханан хайан, бүөбэйдээн илдэа сылдьыллар - билии көрүү, үгэһи тутуһуу; сиэрдээх майгы; кэрэни айыы-тутуу, чэгиэн эт-сиин, чөл туруктаах буор кут дьулууру тустээн биэрэр.

Ол курдук нуучча улуу педагога К.Д. Ушинский бэлиэтээбитинэн: дьулуур икки өрүттээх - тыыннаах буолар дьулуур уонна сайдар дьулуур [42, 139с.]. Бу икки өрүт тэнинэн ситэрсэн биэрэн, о5ону септеех тосхолго тириэрдэр. Сайдыыга дьулуурдаах о5о дьобура сайдыбыт, талаана тахсыбыт, бэйэтигэр эрэллээх, сиэрдээх киһи буола уһуйуллан тахсар. Айыы киһитэ буолар.

Сайдыы, сайабаас буолуу терде итэбэл, бэйэбэ, дьонно эрэни буолар. Билии уескуур теруетэ эмиэ эрэл. Бигэ эрэл сана билиигэ тириэрдэр - онтон саарбахтааһын – эмиэ эрэни - эмиэ саарбахтааһын - сананы эбии билии саарбахтааһын - эрэл - билии солбуһан кэлэ турар. Онон иитии көдүүһэ о5о5о эрэли хайдах сабартан тутулуктанан тахсар [28, 184-185с.]

Сиэрдээх майгы диэн дьон-сэргэ былыр-былыргыттан бастатан туран олоххо эрэли, итэбэли, олобу тардыһыыны ааттыыр.

Быһыы - майгы диэн киһи тас эйгэбэ тутта-хапта сылдьар сиэрэ, таһыма, көстүүтэ ааттанар. Бу киһи тас майгыта (*культура поведения*) олохсуйбут үгэһи тутуһары кердерер. Билигин быһыы-майгы уонна сиэр-майгы диэни дьон уксугэр бутуйа ейдуур. Ыччаты сиэрэ-майгыта алдьанна диэн буруйдааһын олус халын – о5о дьон үгэһи уксугэр билбэт, тутуспат буолан, быһыыта-майгыта тутуах.

Түмэн эттэххэ иитии диэн:

- а) О5о сүрэбин бабатын, олоххо көмүскэллээх буоларын, дьон тэнинэн сананар бабатын толуйуу;
- б) айылбаттан айдарыытын, өйүн аһан арыйыы, дьобурун

сайыннары;

в) тапталынан о5о изйиитин уһугуннаран, сайыннаран, үтүө бабатын тилиннэри;

г) о5о5о сиэрдээх майгыны эрэл – итэ5эл көмөтүнэн олохсутуу.

Киһи аймах историятыгар о5ону иитэр ньыма сүннүүнэн икки бөлөххө хайдан сайдыбыт уонна омука барытыгар улаханлык утарыласпат, уларыбат. Хайа бабарар омука о5ону иитэргэ уһун кэмнэ туттар үс ньымалааба биллэр – тылынан, бэйэ холобурунан, дьарыгынан. Быстах туттар ньыма омука барытыгар эмиэ биир – хайбал, сэмэ, ирдэбил, дьарыгы солбуйуу.

Оттон ити ньымалары олоххо туттан, иитэр үгэс ситимэ диэн омука олорор айылбатынан, олобун онкулуттан көрөн, чопчу уратылаах буоларын таһынан, сайдыы – кэхтии тэтиминэн уларыта турар. Иитэр үгэс – о5ону иитии хатылана турар кестүүтүгэр дьүөрэлээх, өбүгэ чочуйбут бэлэм тэрилэ, туттар мала, сүбэтэ – амата, ыйынныга, норуот педагогикатын сүннэ. Төрүт үгэс о5о ис айылбатынан сайдыытын кытта дьүөрэлэхэр, үйэттэн үйэ5э байан, тупсан - сайдан иһэр, о5ону төрөөбүт айылбатыгар алтыһыннаран иитии тутулун өйүн (принцибин) олоххо киллэрэр. Иитэр үгэс ситимигэр норуот сайдыытын таһыма сөнө сылдыар диэн академик Г.Н. Волков бэлиэтиир [46, 19с.].

Итинтэн кестөрүнэн, бүгүммү олохпут сүрүн тосхоло – о5ону төрөөбүт айылбатыгар сөп түбэһиннэрэн, алтыһыннаран норуот тылынан уус –уран айымнытыгар сыһыаран, дьыл, кэм – кэрдии хаамыытынан салайтаран, ол аата о5ону төрүт үгэскэ олбуран иитии - үөрэтии, уһуйуу буолар.

Үгэс көмөтүнэн о5о айылгыта култуураба сыстан олохсуйар. Онтон култуура о5о айылгытыгар үгэс күүһүнэн дьайар. О5ону төрүт култуураны тилиннэрэн, салгыы сайыннаран уһуйан иитии бүгүммү кэмнэ үгэс суолтата уһулуччу улаатар.

Угэһи тилиннэри диэн төрүт үгэс хайдабын, төһө ордон кэлбитин, үгэс сүтэр төрүөтүн үөрэтииттэн сабаланар. Угэһи үөрэтэн билэн киһи өбүгэ үйэлэргэ мунньубут муудараһын инэринэр, күннээби олоһор туттар кыахтанар. Олох сайдыытыгар олук уурсан, үгэс эмиэ тэннэ сайдан иһэр, эдэр ычакка бэриллэн, туттарыллан сүппэт дьылбаланар.

Ити курдук, оһону кыра сааһыттан удьуорун утумнатан фольклорга сыһыаран иити тоһоостоох. Уос номоһо этэринии: Удьуор утумун тутууга телкебун теруех ычаккыттан ыйыт, кэскилгин кэнчээри ычаккыттан кэтэс диэн - баар. Ычакпыт чел туруктаннабына эрэ телкебут туннэстибэтэ өйдөнөр. Ол гынан баран ессе диринник кердехе, бу этиигэ омук уратытын, терут угэстэрин, култууратын, духовнай баайын ычакка инэрэр иэс туһунан кэс тыл таныллан сылдьар.

Терут култуура оһуолаһа кириэбиттэн ыла тереппут оһотуттан терут угэстэргэ уерэнэн эрэр; дьон-сэргэ ортотугар терут ейу-санааны челугэр туһэрэр баһа санаа уескээтэ; дьизэ кэргэни уерэтэр-чинчийэр наука сана салаалара куускэ сайдар; терут итэһэлбитигэр эргиллэн эрэбит.

Ырытыыбыт ис хоһооно кердерорунэн, саһа оһону иитэр терут уерэбин сүтэрбэккэ, билинни кэмнэ дьон-сэргэ билиитигэр-керуутугэр таһаардахха, дэгиттэр сайдар киһилии киһи - кенул Айыы киһитин - сахалыы ейдебулэ эргийдэбинэ, оһону иитэр сахалыы эйгэни уескэттэххэ; сахалыы угэһи тутуһан оһорор ыалы сэнээрэн, кинилэргэ тирэбирдэххэ, оһо куннээби олох-дьаһах угэс буолбут улэтигэр кыттан, сатабыла улаатан истэбинэ; аһа, эр дьон баһа еттунэн оһону ычкаты иитиини суруннуур буоллабына; оһо тэрилтэтигэр уерэх ис хоһоону, оһо туһалаах дьарыгын терут угэс сыллааһы эргиригэр дьуерэлээх, аныгы саһа ыала норуот оһону иитэр уерэбин ылынар кыаһа толору уескуур.

Тумуктээн эттэххэ, Саха норуотун былыр – былыргаттан оҕону иитэр үгэстэриттэн биир сүдү миэстэни норуот тылынан уус – уран айымньылары ылаллар. Ол курдук хас биирдии айымньы оҕону сааһынан арааран бэйэтэ иитэр суолталаах.

1.2. Фольклор иитэр тутула

Ханнык бабарар норуот, теребут тыла баарын, сайдарын тухары эрэ, омук быһыытынан олорор, сананы, туспалаабы айар кыахтаах. Ол иһин ийэ тылы харыстааһын, сайыннарыы, кинини ыччакка диринник инэри оскуола, учуутал саамай биир сурун соруктара буолар. Тугэх эйгэтиттэн теруттээх-силистээх, утуе санаалаах, урдук культуралаах, киэн дууһалаах киһини, дэгиттэр сайдыылаах личноһы иитэргэ теребут тыл, терут фольклор олус улахан, солбуллубат, суоруллубат суолталаахтар.

Фольклор – норуот тылынан уус – уран айымньыта, норуот уостан – уоска түһэрэн, үйэлэр тухары муспут баайа, кылаата, муудараһа киэн туттуута. Фольклор норуот уус – уран өйүн – санаатын сайдыытын биир кэрдийһэ буолар. Чинчийээччилэр бэлиэтиллэринэн тыһыынчаннан сыллар аннараа өттүлэригэр киһи обществота сана сайдан истэбинэ, кини өйүн – санаатын эрдэтээнни көрүнэ - миф үөскээбит. Миф наука, религия, тылынан уус – уран айымньы элеменнэрин бэйэтигэр илдьэ сылдьар. Миф фольклор үөскүүрүгэр бастакы тирэх буолар, үгүс мифтэр фольклор айымньыларыгар: олонхо, остуоруйа, ырыа, киирэ сылдьаллар.

Саха норуота Аан дойдуга баай-талым фольклордаабынан биллэр. Кини тылынан уус-уран айымньытын жанрдарыттан биир саамай улаханнара, баайдара уонна олобу кытта тэннэ сайдан, эдэрсийэн иһэринэн уратылаахтара оһуокай буолар. Оһуокай адьаһын түн былыр олох саамай маннайгы (первобытнай) искусствотыттан силистэнэн-сиэмэлэнэн, дьон тугу барытын дууһалаан-иччилээн (анимис-

тическойдык) ейдуурун сабана уедуйбут буолуон сеп. Онон оһуокай быдан былыр, олонхо уескуен иннинэ, сиэри-туому, ыһыах ыһыы обрядтарын толорууттан ситимнээн уескээбит, сайдыбыт буолуохтаах. Ити туһунан оһуокай үнкуутэ сиэри-туому толоруу хамсаныыларыттан, уус-уран ырыалара обрядовой алгыстартан сабалаан, саха сана дьыл-лаабы бырааһынньыгын – ыһыабы кытта ыкса ситимнэһэн сайдыбыттара да туоһулууллар.

Урукку ертүгэр фольклор; ордук олонхо, оһуокай киэн общественной функциялаах, куннэтэ кэриэтэ истиллэр-толоруллар буолан, билинни суругунан уус-уран литература курдук, саха литературнай тылын бигэтитэр, нурмалыыр оруоллаахтара. Ол иһин саха тыла, теһе да тайылбанныах киэн территорияба тарбанан, бэйэ-бэйэлэрин кытта соччо сибээһэ суох тус-туспа туелбэлэргэ бытарытыллан ер кэмнэргэ сайдыбытын урдунэн, теһе да айылба араас усулуобуйатыгар, туспа тыллаах омуктар сабыдыалларыгар тубэспитин иһин, баай сайдыылаах литературнай тыл быһыытынан биир кэлим көрүнүн сутэрбэтэбэ.

Оьоокай

Фольклорнай поэзия куннэтэ сайда, барбара турар көрүнүн быһыытынан саха тылын сайыннарар, байытар кыаба улахан. Саха народнай поэзията этиллэр санааны араас вариантынан хос-хос чинэтэн, сиэллээн-кутуруктаан ритмико-синтаксической параллелизм кеметунэн хоһуйар буолан, тыл кыабын толору туһанар, биирдиилээн тыл сана, дэгэттэр суолталарын уескэтэр, атын омук тылларыттан бииртэн биир сонун лексическэй единицалары хамабатык ылан, хоһоонно холбоон суппэт-селлүбэт курдук норуот туттар тылыгар киллэрэр. Ол да иһин сахалыы лексика синонимнаһар тылларынан олус баай, сайдыылаах, хас биирдии тыл 20-30 тийэ араас синонимнардаах буолуон сеп.

Оьоокай - уус-уран тыл, поэзия оскуолата. Ол да иһин улуу ырыаһыттар, олонхоһуттар быдан былыргыттан туһулгэбэ терууллэрэ, оьоокайтан уһуллаллара. Ол аата кинилэр оҕо саастарыттан хоһуйар идэбэ, аллитерационнай хоһоону оноруу техникатын баһылааһынна туһулгэбэ ыллааһынтан, үнкүү тылын этии практикатыттан уерэнэллэрэ. Оьоокайтан сэдиптээн, кини форматынан, интонациятынан сэбилэнэн билини да кэмнэ поэт буолбут дьон, ол иһигэр аатырбыт дабаны поэттар, сахаба абыйаба суохтар. Ити тумугэр саха суругунан поэзиятыгар оьоокай хоһоонун форматынан, кээмэйинэн суруллубут айымнылар олус элбэхтэр. Оттон народнай поэзияба сэттэ суһуехтээх оьоокай хоһоонун формата саамай быдан былыргы хоһоону оноруу биир сурун ньыматынан аабыллар.

Ыллааһын, туойуу диэн сахаба уонна да атын омуктарга ритуалы, сиэри-туому ыытыы, обрядовой поэзияны толоруу көрүнүн, уратытын быһыытынан уескээбит, олохсуйбут буолуохтаах. Олонхону музыкальнай ертунэн чинчийи тумугэр А..Л.Решетникова олонхо ырыанан-тойугунан толоруллар чааһа барыта обрядовой быһыыга-майгыга оноһуллар эбит диэн олус септеех тумуккэ кэлбитэ

тубэспиччэ буолбатах. Оһуокай обрядовой поэзияттан теруттээх уонна ырыанан-тойугунан ытыллар буолан, саха музыкальной культурата, ырыа жанра сайдарыгар сүдү улахан суолталаах.

Оһуокай тыһыынчанан сыллар аннараа өттүлэригэр үөскээн баран, улам сайдан кэнээн искусство 3 көрүнүн: *үнкүүнү, ырыаны, поэзияны* силбэһиннэрэн – түмэн ильдэ сылдьар, ыччаты уус тылга, кэрэбэ уһуйан, эстетической өртүнэн эргиччи *иитэр – сайыннарар*, олобу кытта тэннэ сайдар буолан, куруутун эдэр кэрэхсэнэр норуот үтүөкэннээх айымньыта буолбута.

Билинни кэмнэ оһуокайы сайыннарыы тосхоллоро:

1. Оһуокай туһунан анал литератураны бэриэмэтигэр бэчээттээн иһии, оһуокайдьыттар дискаларын онорон тарбатыы, оһуокайы радионан, телевидениенэн, киинэнэн киэнник пропагандалааһын республика, улуус хаһыаттарыгар үнкүү тылларын мэлдьи бэчээттээһин наадалар. Итинник кеме оноһуллара буоллар, наадыар дьон теоретической билиилэри, методической субэлэри ылалларын уонна үнкүү тылын холобурдарын импровизация-поэмалартан, орто, тэттик хоһооннорго тийэ аабан туһаналларын таһынан, тута хоһуйуу импровизациялааһын сурун кистэлэннэрин уонна оһуокай поэзиятыгар баар урукку тыллар суолталарын кытта анал тылдыттан билсиэхтэрин сеп. Онно кинилэр тус-туспа этээччилэр хоһооннорун ууһугар-ураныгар, куоластарын кэрэтигэр, үнкуулэрин, мелодияларын арааһыгар уерэниэхтэрин, сепке туттан-хаптан, хамсанан кэрэтик үнкуулуур дьоннору керен, утуктэн, учугэйдик үнкуулуур уеруйэби баһылыахтарын.
2. Оһуокай туохтан, хайдах уескээбитэ, сайдан испит историята, киниэхэ общественность сыһыана уларыан иһиитэ, ол социальной-идеологической теруттэрэ, оһуокай араастарын

уескээһинэ сырдатыллыахтаахтар.

3. Оһуокайы уус-уран тыл искусствотын курдук керен уерэтиллиэхтээх. Онно маннык темалар хабыллыахтаахтар: «Үнкуу тыла фольклорнай поэзия жанрын быһыытынан сайдан барыыта», «Оһуокай хоһоонноругар критическэй хайысха, кылаассабай суурээн кириитэ», «Оһуокай хоһуйар тематикатын араастара, сайдан-кэнээн иһиитэ», «Оһуокай хоһоонун тутула, хоһоону оноруу, хоһуйуу ньымалара», «Саха Фольклоругар хоһоону оноруу системата уонна оһуокай саха поэзиятыгар кээмэйдээх хоһоон сайдарыгар оруола», «Оһуокай уонна олонхо сурук-бичик уескуу илигинэ саха литературнай тыла уескууругар, сайдарыгар суолталара», «Оһуокай - норуот ырыаһыттарын, поэттары иитэр оскуола», «Ааттаах этээчи С.А.Зверев – Кыыл Уолун айар биографията, оһуокайын репертуара» уо.д.а.
4. Оһуокай музыка эйгэтигэр сыһыанын уерэтии. Манна «Оһуокай - вокальнай искусство биир керунэ», «Оһуокай мелодияларын араастара», «Оһуокай саха музыкальнай культурата, ырыа жанра сайдарыгар оруола»; «Кылыһах уонна кини оһуокайга туттуллуута», «Оһуокай куолаһы, кылыһабы сайыннарар, тойукка, ырыаба иитэр оскуола» диэн курдук темалар кириэхтээхтэр.
5. Оһуокайы танцевальной искусство көрүүтүн быһыытынан уерэтии. Онуоха «Оһуокай үнкүүтүн уерэтии историятыттан. М.Я.Жорницкая улэлэрэ», «Оһуокай илиннилии стиллээх үнкүү быһыытынан уратылар», «Оһуокай туһулгэтин этаптара, этиката», «Оһуокай саха үнкүүтүн сайдыытыгар суолтата» диэн курдук темалар уерэтиллиэхтээхтэр.[26,56с.]

- Оһуокай иитэр - үөрэтэр өрүттэрэ:

Оһону кыра сааһыттан сабалаан, оһуокайга уһуйуу, оһуокай

курууоуктарын тэрийии, эдэр этээччилэри бэлэмниир студиялары улэлэтии, ырыа уруоктарыгар, фольклору барыыга оһуокайы уерэтии, перемена аайы оболор кылаастарынан оһуокайга куоталаһыыларынын сир аайы тэрийии курдук араас улэлэр ытыллыахтаахтар. Улуу педагог К.Д.Ушинский «Оскуола ыллаатабына, норуот бутуннуутэ ыллыаба» диэбитин курдук, оскуола оһуокайдаатабына, дьон бары оһуокайдыа.

Оһуокай саха народнай педагогикатын модун средствовотун быһыытынан иитэр, уерэтэр, сайыннарар оруола уерэтиллиэхтээх. Бу олус киэн эйгэлээх боппурус. Онтон «Оһуокай уус тылга угуйар, тута хоһуйарга уерэтэр оруола», «Оһуокай оһо куолаһын сайыннарыыга, кылыһабы уескэтиигэ, тойуктаах, ырыаһыт буоларга иитиитэ», «Оһуокай ырыа мелодиятын музыка курдук истэн илиннилии этинэн - - хаанынан бутуннуу үнкууллуургэ уерэтиитэ», «Оһуокай тына, тынар органнар гимнастикаларын быһыытынан доруобуйаба туһата», «Оһуокай аэробика курдук эти-хааны эрчийэр, сайыннарар кууһэ», «Оһуокай - коллективизм, билсигии, добордохуу биһигэ», «Оһуокай кэрэбэ угуйар, куһабантан тэитэр кууһэ», «Оһуокай ейу-санааны уһугуннарар, активной позицияба иитэр суолтата», «Оһуокай ийэ дойдуну, теребут айылбаны таптыырга иитиитэ», «Оһуокай көбүтэр, пропагандалыыр кууһэ» диэн курдук темалар сырдатыллыахтаахтар.

Оһуокайга ыччаты иитии, киниэхэ угуйуу улэтин ис хоһооно, методиката уерэтиллиэхтээх. Манна детсадка оһуокайы уерэтии, оскуолаба оһуокайы ырыа уруоктарыгар, фольклору уерэтиигэ киллэрии, кинини уерэнээччилэр переменава, атын да кэмнэ сынньаланнарын, эт-хаан ертунэн эрчиллиилэрин быһыытынан туһаныы боппуруостара хабыллыахтаахтар.

Ити үөһэ ааттаммыт темаларынан оһуокай туһунан билиилэри биэрии туох баара барыта дьобурдарын уһугуннарыы, сайыннарыы, уеруйэхтэри инэринии сорукутарыгар сеп түбэһиннэрэн

ыытыллыахтаах. Сурун бол5омто оһуокай улуустарынан араастарын сатаан учугэйдик үнкүүлүү, оһуокай мелодияларын таба кэрэтик ыллыы уерэниигэ, тута хоһуйуу (импровизациялааһын) кистэлэннэрин баһылааһынна, ханнык ба5арар тема5а хомо5ой хоһооннору айар дьобуру сайыннарыыга ууруллан, эдэр этээччилэри бэлэмнээһин ситиһиллиэхтээх.

Кырата суох кыһамныы эдэр этээччилэр үнкүү тылын таһаарарга эрчиллиилэригэр уонна теһе кыалларынан элбэх оһуокай хоһооннорун, уус-уран кылгас формула кэрчиктэрин ейге тута сылдьан этэр кэмнэригэр хомо5ойдук, миэстэтигэр туһана уерэнэллэригэр бэриллиэхтээх. Ити иһин бэлэм үнкүү тылларын коллективнай аабыы, ыллаан үтүктүү улэтэ занятиеларга ыытыллыахтаах. Кылыһабы баһылааһынна, кылыһахтаан туойа уерэниигэ дьарыктаныы эмиэ ыытыллыахтаах.

Тереебут тыл ис музыкатын, этигэн күүһүн, этэр илбиһин этигэр-хааныгар инэриммит, аллитерационнай дьуерэ тылынан санарарын таптыыр, онуоха сугуруйэр киһи хомо5ой хоһоонноох этээччи буолуон сеп. Ол иһин занятиеларга тереебут тылы билиини кэнэтэргэ - диринэтэргэ, кини мунура суох бар5а баайын баһылыырга, имигэстик туттарга аналлаах үлэ мэлдьитин ыытыллыахтаах.

Ити курдук, Саха5а норуот айыыларыттан биир саамай кыахтаахтара, дэгиттэр иитэр, үөрэтэр, сайыннарар, биллэрэр, коллективка түмэр оруоллаахтара оһуокай буолар. Кини бэйэтэ дабаны, анаабыт курдук, үнкүү, ырыа, поэзия – барыта үс искусство көрүүнэрин тумэн ильдэ сылдьар, синтетическэй, комплекснай айымныы буолан, ыччакка дьайар кыа5а олус киэн, дэгиттэр.

Маннык үтүө искусствобытын улугуруу сылларыгар умнан, оболорбутун омсолоохтук иитэммит, билинни түөрт уонугар диэри саастаах көлүөнэлэри оһуокайтан тэйитэн баран, сана өйдөһөн, оһуокайы көбүтэн, тилиннэрэн эрэбит. Ити уларыта тутуу

уһугуннарбыт кэскиллээх хамсааһыныгар, ордук оһуокай иитэр-үөрэтэр суолтатын пропагандалааһынна Республикаабы педагогической общество (председатель проф. В.Ф.Афанасьев), Бүлүүтээби народной педагогика музея (тэрийээччи К.С.Чиряев) маннайгынан ылсыбыттара, болбомтолорун уураллара махталлаабын таһынан, тубэспиччэ буолбатах. Ол курдук манна саамай кэскиллээх суолунан, инникилээх, тумуктээх үлэнэн детсадтан сабалаан, начальнай кылаастарга ордук кичэйэн, оскуолаба оболору оһуокайга уһуйуу - үөрэтии буолар.

Оһуокай иитэр, үөрэтэр уонна сайыннарар өрүттэрэ:

- Обо тылын саппааһа улаатар, тыла сайдар;
- Төрөөбүт төрүт тылыгар таптал, норуотун культуратыгар убаастабыл үөскүүр;
- Биллэр этээччилэри кытта билсэн, кинилэр тустарынан литератураны үөрэтэн билиитин кэнэтэр;
- Оһуокай хамсаныларынын үөрэтэн этин – хаанын чэбдигирдэр, улаатан эрэр унуобун эрчийэр;
- Обо коллективын түмэр, добордуу буолаллар;
- Обо айар, тута хоһуйар дьобура сайдан логической толкуйа улаатар;

Занятиелары, сунньунэн, салайааччы ытыахтаах, киниэхэ этээччилэр, тойуксуттар, норуот ырыаһыттара, музыканнар, үнкүүһүттэр араас еруттээх кемуно оноруохтаахтар.

Үнкүү тылын этэргэ бабалаах, сыһыаннаах ыччаттары, сыыска туһербэккэ умуру тардан «үнкүү, хоһоон, чуор тойук уһуен бииргэ сиэттиспит утукэннээх оонньуубутун», атын ханнык да омукка суох саха улэһит норуотун сэдэх кэрэ айыытын, умнубакка, утумун быспакка барбара сайыннарыы байыастарынан буоларга кинилэри бэлэмниэхтээхпит.

Түмүк

Хас биирдии омук бэйэтин норуотун культуратынан, тылынан уус – уран айымньытынан баай. Ол курдук былыр – былыргаттан сутэн симэлийэн хаалбакка Саха норуотун фольклора XXI үйэ5э аан дойдуга аатырда. Онон биһиги норуоппут культуратын, кини баай философиятын сутэрбэккэ өссө диринэтэн үөрэтиэх тустаахпыт.

О5о саас - киһи киһи буола улаатарын кэрэхэлиир кэмэ. Бу эрэ сааһыгар киһи тереебут тылын дьиннээхтик билэр, киһи быһыытынан чочулан тахсар сунньэ ууруллар: айыл5а5а, дьонно уонна культура эйгэтигэр сыстыһар киэн аранатыгар сыһыанын барыла, хайысхата үөскүүр.

Удьуору утумнатан уһууу - үөрэтиини уонна сайыннарыыны кытта ыкса сибээстээх. О5о удьуорун үөрэтэн норуот тылынан уус – уран айымньытыгар уһуйан саха духовнай культуратын сайыннардахха норуоппут үтүө үгэстэрэ сүппэт үйэлэниэхтэрэ. Ыччаты фольклор көрүттэригэр уһууу уонна төрөөбүт дойду, норуот туһугар патриотическай өйгө - санаа5а кыра сааһыттан ииттэххэ о5о ис айылгыта аһыллан инники оло5ор туһалаах.

Алын сүһүөх кылааска - саастарыгар сөп түбэһиннэрэн фольклор айымньыларын ырытан, маннай остуоруйаттан са5алаан о5о5о интэриэһи тартахха, кэлин бэйэтэ ылсан аа5ар буоллабына тылын саппааһа байар.

Фольклор араас көрүттэрин билсэн о5о искусство киэн эйгэтигэр тардыстан ойуулуур – дьүһүннүүр, образтаан толкуйдуур дьобура сайдар.

Норуот ырыаларын, тойугун, оһуокайын, сатаан толорорго, кылыһабын сөпкө туһанарга эрчиллэн о5о ис туругун арыян, удьуорун утумун салгыыр.

Норуот айымньытын геройдарын үтүө холобурун сиэр – майгы өттүнэн иитиигэ кэдьүүстээхтик туһанан кэнэбэски кэлэр ыччаттарбыт үтүө суолга туралларыгар тирэх буоларбыт саарбаба суох.

Бу үлэбэ сүрүннээн оҕо удьуорун утумун үөрэтэн, айар дьобурун сайыннаран, сиэр - майгы өттүнэн иитэн оҕо личность быһыытынан сайдарыгар, норуотун культуратын ытыктаан илдьэ сылдьарыгар тирэх буолуу.

Оболору кыра саастарыттан фольклорга уһуйан төрүт тылга таптала иитэн, үгэстэри үөрэтэн сахалыы тыынна иитэр тоҕоостоох.

Ансаамбыл олобор төрөппүттэри кытыаран, аба оруолун үрдэтии, оҕо уонна төрөппүт сыһыаннарын бииргэ түмүү.

Улэ дьааһыла сад, оскуола учууталларыгар уонна төрөппүттэргэ, билини норуоппут сүдү айымньыта Олонхо Аан дойдуга аатырбыт кэмигэр, фольклору оболорго тиэрдэргэ көмө буолуо.

Туһаныллыбыт литература испиһэҕэ.

1. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов. - Новосибирск., 1995
2. Аржакова-Иванова Н.А. Олонхо чорооно. – Дь., 1998.
3. Афанасьев Л. А. – Тэрис. Айыы суола. - Дь. 2002.
4. Афанасьев Л. А. – Тэрис, Павлов А. Н. – Дабыл. Төрүччү. - Дь. 1996.
5. Баишев И. Г. Айыы тыына. - Дь., 1993.
6. Варламова Р.П. – Хатан, Саха айыллыыта. - Дь., 1998.
7. Васильев Г.М. Живой родник. (Об устной поэзии якутов), - 1973.
8. Винокурова У. Саха улуустара - сайдыы туһулгэлэрэ. - Дь., 2001.
9. Винокурова У.А. Сказ о народе Саха. - Якутск, 1994.
10. Дьэ кэргэннэ обону иитии: Горнай улууһунаабы Чиряевскай аабыылар тумуктэриттэн. – Дь., 2000.
11. Дмитриев П.Н., Попов Г.В., Саха фольклора. – Дь., 1986
12. Ермолаев В. Чурапчы олонхоһуттара. - Дь., 1994.
13. Жирков Е.П. Как возродить национальную школу, М.: 1992
14. Илларионов В. В. Олонхо алыптаах эйгэтэ. - Дь., 2006.
15. Кулаковскай А.Е. Ырыа-хобоон. Хобооннор, поэмалар. - Дь., 1978.
16. Кондратьев А. Саха фольклора. - Дь., 1970.
17. Кулаковский А.Е. Научные труды. - Якутск, 1979.
18. Кыыс Дэбилийэ. Олонхо. - Новосибирскай, 1993.
19. Ларионов В. Р. Саха – айыы китэ. - Дь., 1998.
20. Мандар Уус. Ойуу тыла, Айыы тыла. - Дь., 2004.
21. Мухоплёва С.Д. Якутские народные обрядовые песни. - Новосибирск, 1993.

22. Николаев Е. М. Оһуокайы, тойугу үөрэтии ньымалара. - Дь., 1992.
23. Николаева М. В. Айылгы арыллыыты. - Дь., 1999.
24. Оконешникова А. П. Норуот уйулбата – иитэр үлэ тирэбэ. - Дь., 1996.
25. Петров Н. Е. Айыы үнкүүтэ. - Дь., 2000.
26. Петров Н.Е. Алгыстар. Аман өстөр. Тойуктар. - Дь., 1995.
27. Петров Н.Е. Улуу оһуокайдьыт, чулуу тойуксут. - Дь. 1994
28. Попова М.А., Саха төрүт культурата. – 4 чааһа. – Дь., 1994.
29. Попова В.Н., Илларионов В.В., Захарова Я.А. , С.А. Зверев – Кыыл Уола. – Дь., 2000.
30. Попов Б.Н. Культура семейного воспитания народов Севера: прошлое и настоящее. - Якутск, 1993.
31. Попов Б.Н. Особенности философского знания. - Якутск. 2001.
32. Попов Б.Н. Семейная культура народов северо-востока России традиции и инновации. – Новосибирск, 1993.
33. Попова Г. С. – Санаайа Киһитийии сэһэнэ. - Дь., 2006.
34. Саха фольклора. Хомурунньук. - Якутскай, 1970.
35. Серошевской В.А. Якуты (Опыт этнографического исследования). - М., 1993.
36. Савинов А. С. Саха төрүт культуурата. – Дь., 2003.
37. Сивцев Д. К. Саха фольклора хомурунньук. - Дь., 1996.
38. Слепцов П.А. Традиционная семья и обрядность у якутов. - Якутск. 1989.
39. Тумус Мэхээлэ. Удьуор үөрэбэ. - Дь., 2001.
40. Уваровской А.Я. Ахтыылар. - Дь., 1992.
41. Уткин К. Д. Сах Сабаттан. - Дь., 2000.
42. Уткин К. Д. Хомурунньук 2 - с кинигэ Төрүт культура: утумнар, ситимнэр. - Дь., 2004.

43. Уткин К. Д. Хомуурунньук 3 - с кинигэ Дом уорэ5э. - Дь., 2004.
44. Уххан. Сиэркилэ. - Дь., 2000.
45. Чиряев К. С. Олох педагогиката. - Дь., 1998.
46. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М., 1974.
47. Яковлева В. Н. О5ону норуот үгэстэригэр тирэбирэн ийтиигэ төрөппүт үлэтин тускуллара. - Народное образование Якутии. – 2004, 4/52
48. Из истоков народной педагогики Якутов, редактор Павлов П. К. – Якутия, 1992.
49. Айыы Уорэ5э уонна алгыстар // Сахаада, 1991.
50. Саха норуота оботун иитэр уоруйэхтэрэ // Кэскил, 1991.
51. Илларионов В. В. Кэриэстэбиллээх күннэр, Чабылхай талан /Чолбон/. 2000, №6.